

KRZYSZTOFORY

Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa

35

Zeszyt z okazji 60-lecia istnienia muzeum w Starej Synagodze w Krakowie /
Volume issued on the occasion of the 60th anniversary of the museum
in the Old Synagogue in Kraków

Koncepcja merytoryczna zeszytu /
The concept behind the main theme of the volume:
Eugeniusz Duda

Muzeum Historyczne Miasta Krakowa

Kraków 2017

Kolekcje, muzea

Collections, museums

Judaika w zbiorach Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie – przegląd najważniejszych obiektów

Wstęp

Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie (dalej cyt. MEK) to jedna z najstarszych instytucji muzealnych na ziemiach polskich, która w ciągu ponad stu lat swojej działalności zgromadziła obiekty z zakresu tak kultury materialnej, jak i dziedzictwa niematerialnego, w tym bezcenne świadectwa archiwalne, dokumentujące różnorodność etniczną i regionalną Polski i krajów sąsiednich, a także miejsc odległych, będących celem egzotycznych ekspedycji podróżników.

Formalne utworzenie Muzeum Etnograficznego jako samodzielnej jednostki miało miejsce 19 lutego 1911 roku, a poprzedziło je powołanie rok wcześniej Towarzystwa Muzeum Etnograficznego. Głównymi organizatorami przedsięwzięcia był inspektor szkolny, etnograf amator Seweryn Udzieli (1857–1937) i profesor antropologii na Uniwersytecie Jagiellońskim Julian Talko-Hryniewicz (1850–1936), ale w poczet członków wstąpiły najznamienitsze postaci ówczesnego Krakowa i nie tylko, którym bliskie były plany i idee założycieli. Zgodnie z popularną w owym czasie praktyką, Towarzystwo jako podmiot prawny miało za zadanie m.in. gromadzenie okazów muzealnych, prowadzenie badań etnograficznych oraz akcji informacyjnych i popularyzacyjnych, a przede wszystkim zbieranie niezbędnych funduszy na potrzeby mającej powstać placówki, których znaczna część pochodziła ze składek członkowskich i prywatnych donacji¹.

Wśród liczного grona zaangażowanych osób nie zabrakło wybitnych osobistości pochodzenia żydowskiego, jak chociażby profesorowie Uniwersytetu Jagiellońskiego, prawnik Józef Rosenblatt (1853–1917), fizyk Władysław Natanson (1864–1937), filolog Leon Sternbach (1864–1940), doktorzy nauk medycznych Marian Eiger (1873–1939) i Zygmunt Kramsztyk (1848–1920), artysta malarz Leon Kaufmann (1872–1933) czy wreszcie działacze społeczno-polityczni Władysław Gumpłowicz (1869–1942) i Adolf Gross (1862–1936). Temu ostatniemu zawdzięcza Towarzystwo, a następnie Muzeum swoją pierwszą siedzibę w lokalu przy ulicy Studenckiej 9.

W zamierzeniu twórców leżało stworzenie „prawdziwego Muzeum”, a za takie na łamach „Czasu” uznał prof.

Franciszek Bujak muzeum, „w którym najpełniej byłaby przedstawiona etnografia ludu polskiego we wszystkich jego odcieniach etnicznych”² i w którym „powinny być zgrupowane materiały odnoszące się do innych ziem i do innych plemion zamieszkujących ziemie dawnej Rzeczypospolitej, a więc Małorusi, Białorusi, Litwy, Łotwy, Żydów, Niemców, Cyganów i Tatarów”³. Oczywiście stała się zatem konieczność uwzględnienia wyżej wymienionych grup w planowaniu i aranżacji przestrzeni przyszłego muzeum, gdzie „dodać należy bodaj po jednej salce dla etnografii Żydów, Łotyszów, Tatarów, Cyganów”⁴. Szczególna wrażliwość na wieloetniczny charakter przyszłej kolekcji Muzeum wynikała z głębokiej świadomości znaczenia studiów porównawczych dla rozwoju nauk etnograficznych. Niestety, w odniesieniu do kultury żydowskiej planu zapewnienia różnorodności kolekcji na tyle, by pozwalała ona na prowadzenie badań komparatystycznych, nie udało się w pełni zrealizować.

Zgromadzone w Muzeum Etnograficznym w Krakowie judaika to w przeważającej części materiały znajdujące się w zasobie Działu Dokumentacji Kontekstów Kulturowych (zwanym dalej Archiwum) oraz pojedyncze muzealia rozproszone w innych działach merytorycznych. *Gros* z nich pochodzi z okresu sprzed powstania Muzeum i stanowi prawdopodobnie fragment prywatnej kolekcji Seweryna Udzieli, jaką budował zarówno na podstawie kontaktów ze środowiskiem naukowym, jak i przez sieć nauczycieli i regionalistów nadsyłających interesujący materiał badawczy z terenu. Zbiór ten ma zatem w dużej mierze charakter przypadkowy i niereprezentatywny. Pochodzi niemal wyłącznie z darów i depozytów, nie będąc nigdy tworzony w sposób intencjonalny i systematyczny. Dokładne pochodzenie poszczególnych obiektów często nie jest znane z uwagi na brak zachowanych ksiąg wpływów najstarszych muzealiów.

¹ *Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Muzeum Etnograficznego w Krakowie za rok 1911*. Kraków 1912, s. 4.

² Bujak Franciszek: *Polskie Muzeum Etnograficzne. Nowa instytucja kulturalna w Krakowie*. „Czas” 1911, nr 462, z 10 października, s. 1.

³ *Loc. cit.*

⁴ Bujak Franciszek: *Polskie Muzeum Etnograficzne...* [dokończenie]. „Czas” 1911, nr 464, z 11 października, s. 2.

Niejasna proveniencja i wybiórczość elementów zbioru nie umniejsza jego nieocenionej wartości historycznej i poznawczej.

Judaika z kolekcji Muzeum Etnograficznego nie doczekały się jak do tej pory żadnego omówienia w literaturze przedmiotu. Niniejszy artykuł jest więc pierwszą próbą ujęcia tematu i wskazania najważniejszych obiektów, które udało się odnaleźć i zidentyfikować w toku przeprowadzonych dotychczas kwerend. Z całą pewnością nie wyczerpuje on tematu, stanowi zaledwie przyczynek do opracowywanego kompletnego katalogu judaików Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie.

Muzealia

Przed przystąpieniem do omówienia najważniejszych żydowskich obiektów zgromadzonych w MEK należy zaznaczyć, że z uwagi na ograniczoną objętość niniejszego artykułu przedstawione zostały jedynie judaika *sensu stricto*, a więc odnoszące się ściśle do kultury i historii żydowskiej. Pominięto natomiast całość artefaktów dających świadectwo funkcjonowania obrazu Żyda na wsi polskiej. Warto jednak pamiętać, że krakowskie Muzeum Etnograficzne jest w posiadaniu unikatowej kolekcji drewnianych figurek przedstawiających postać Żyda, sprzedawanych tradycyjnie na krakowskich odpustach Emaus, Rękawka i św. Stanisława. Jest to jedyny tak zespół (130 obiektów), którego znaczna część (ponad 30 obiektów) stanowią okazy sprzed II wojny światowej o najwyższej wartości historycznej⁵. Najstarsze zachowane figurki pochodzą z lat 1880–1890⁶. Ponadto bezcennymi obiektami do badań nad wizerunkiem Żyda w kulturze ludowej są chociażby ule figuralne rzeźbione na podobieństwo starozakonnych, laleczki szopkowe czy motywy żydowskie wykorzystywane jako element zdobnictwa, np. dekoracje obecne w przedmiotach wyposażenia wnętrz.

W tym miejscu należy również przywołać wystawę *Sztuka ludowa zamieszkałych w Polsce Białorusinów, Litwinów, Rosjan, Słowaków, Ukraińców, Żydów*, jaką z inicjatywy Ministerstwa Kultury i Sztuki zorganizowało Muzeum w 1960 roku. W dostarczeniu eksponatów pomagały m.in. Towarzystwa Społeczno-Kulturalne poszczególnych grup, w tym także Towarzystwo Społeczno-Kulturalne Żydów w Polsce. Była to jak dotąd bodaj jedyna wystawa MEK, na której, w dużej mierze opierając się na zbiorach własnych, zaprezentowano m.in. wybrane judaika. Założeniem wystawy była próba zobrazowania przeszłej i współczesnej sztuki ludowej cechującej wymie-

Ryc. 1. Koltnerz do kitla, Grodzisk Wlkp., początek XIX w. (?), depozyt Edmunda Majkowskiego; nr inw. 4231/MEK, fot. Łukasz Prędko

nione narodowości. W dziale poświęconym ludowej sztuce żydowskiej „odstąpiono od tej zasady z uwagi na to, że podczas niedawnej wojny ludobójczy terror hitlerowski całkowicie wytepił małomiasteczkową ludność żydowską, zajmującą się kontynuacją tej sztuki”⁷. Wśród zaprezentowanych eksponatów przeważała zatem ludowa sztuka żydowska typu usługowego, którą rzemieślnicy żydowscy wykonywali dla potrzeb ludu, wśród którego żyli⁸. Obok kopii tradycyjnych wycinanek, mizrachów i szewuosłach, wykonanych na potrzeby wystawy na podstawie drukowanych prac Reginy Lilientalowej *Święta żydowskie* (opublikowanych w Krakowie w 1909 roku)⁹ i Gیزی Frenklowej *Wycinanka żydowska* (we Lwowie w 1929 roku)¹⁰, oraz rytualnych tkanin – jarmułek i napierśników, pokazano ze zbiorów Muzeum m.in. skrzynię ludową lubelską, wykonaną przez Srula Gocla w 1936 roku, płótna i spódnice drukowane przez żydowskich majstrów na specjalnych deskach czy wreszcie biżuterię – kobiece i męskie spinki do koszul, pierścienie bakfonowe z koralami i krzyżyki. Od przełomu XV i XVI wieku bowiem handel i przemysł jubilerski zmonopolizowany był przez żydowskich „przeszkodników” z Kazimierza, którzy, powołując się na przywileje Zygmunta Starego, toczyli nieustający spór z cechem krakowskich złotników¹¹. „Spośród kazimierskich złotników wyrobem ludowych klejnotów trudnili się: Aron Zucker z ul. Dietlowskiej, Szymon Schulkind z Kazimierza, Szymon Ohrenstein, syn Judy, dobrego jubilera, celującego w oprawianiu kamieni, i wielu innych”¹².

Wśród skromnej, acz bardzo cennej kolekcji muzealiów o ściśle żydowskiej proveniencji przeważają elementy kobiecego i męskiego stroju, liczące łącznie 10 obiektów. Są to trzy jarmułki, pięć załózek (napierśników) do sukni kobiecych, koltnerz do kitla oraz naczółek do ozdoby czepca.

Zgodnie z aktem depozytu z 16 marca 1938 roku¹³ zachowanym w Archiwum MEK, ksiądz kanonik Edmund Majkowski z Kopanicy (powiat wolsztyński) przekazał do zbiorów

⁵ Monograficzne opracowanie zespołu wraz z aneksem stanowiącym katalog zachowanych obiektów zob. Pachla-Wojciechowska Karolina: „Kolekcja emausowych figurek przedstawiających Żydów w zbiorach Muzeum Etnograficznego im. S. Udzieli w Krakowie”. Kraków 2016, mps w zbiorach Działu Dokumentacji Kontekstów Kulturowych MEK (w opracowaniu).

⁶ Numery inw. 10586/MEK, 10587/MEK, 10588/MEK.

⁷ Woleńska Maria: *Wystawa sztuki ludowej zamieszkałych w Polsce Białorusinów, Litwinów, Rosjan, Słowaków, Ukraińców, Żydów*. Red. Tadeusz Seweryn. Kraków 1960, s. 3.

⁸ *Ibidem*, s. 41.

⁹ Lilientalowa Regina: *Święta żydowskie w przeszłości i teraźniejszości*, cz. I. „Rozprawy Wydziału Filologicznego Polskiej Akademii Umiejętności” 1909, t. 30, s. 191–288.

¹⁰ Fränklowa Giza: *Wycinanka żydowska w Polsce*. „Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego” 1929, t. 8, s. 40–57.

¹¹ Seweryn Tadeusz: *Krakowskie klejnoty ludowe*. Kraków 1935, s. 7.

¹² *Ibidem*, s. 10.

¹³ Depozyt Edmunda Majkowskiego, 1938, nr inw. I/3570/MNP.

Ryc. 2. Jarmułka dziecięca, Grodzisk Wlkp., początek XIX w. (?), depozyt Edmunda Majkowskiego; nr inw. 4234/MEK, fot. Marcin Wąsik

Ryc. 3. Założka, Polska, XVIII w. (?), dar Franciszka Gawełka (?); nr inw. 7077/MEK, fot. Łukasz Prędko

MEK dwie załóżki (napierśniki o numerach inw. 4229/MEK i 4230/MEK), kołnierz do kitla (nr inw. 4231/MEK – ryc. 1) oraz dwie jarmułki (numery inw. 4233/MEK – ryc. 2, 4234/MEK), w tym jedną dziecięcą, pochodzące z Grodziska Wielkopolskiego. Dokładna datacja obiektów jest utrudniona z powodu braku szczegółowych danych dotyczących proveniencji, a także niezadowalającego stanu zachowania. Można jednak przypuszczać, że pochodzą one z początku XIX wieku.

Prawdopodobnie tak samo należy datować jarmułkę pochodzącą przypuszczalnie z terenu dawnego województwa gdańskiego, подарowaną do MEK w 1955 roku. Proveniencja pozostałych obiektów, a więc załóżek (numery

Ryc. 4. Megilat Ester, Polska, XIX w., dar Zygmunta Kramsztyka; nr inw. 54677/MEK, fot. Marcin Wąsik

inw. 7075/MEK, 7076/MEK, 7077/MEK – ryc. 3) oraz naczółka (nr inw. 16097/MEK) nie jest znana. Być może są wśród nich „dwa starodawne hafty żydowskie z XVIII wieku noszone jako ozdoba na piersiach”¹⁴, które w 1915 roku podarował do Muzeum dr Franciszek Gawełek (1884–1919), sekretarz Wydziału Towarzystwa Muzeum Etnograficznego.

Niemal wszystkie zgromadzone w MEK elementy żydowskiego stroju zdobione są charakterystyczną koronką formowaną w technice szpanier arbajt, czyli tzw. hiszpańskiej roboty, przy użyciu cienkich srebrnych lub złożonych blaszek. Zgodnie z tradycją, tę metodę dekoracji tkanin przywieźli ze sobą Żydzi sefardyjscy, którzy w czasach Zygmunta Augusta przybyli do Lwowa i Krakowa¹⁵. Obecnie sefardyjskie pochodzenie tej techniki jest kwestionowane i uznaje się, że powstała znacznie później na terenach polskich. Przemawia za tym fakt jej rozpowszechnienia niemal wyłącznie pośród Żydów askenazyjskich, a także brak zachowanych obiektów pochodzących z okresu wcześniejszego niż wiek XIX¹⁶.

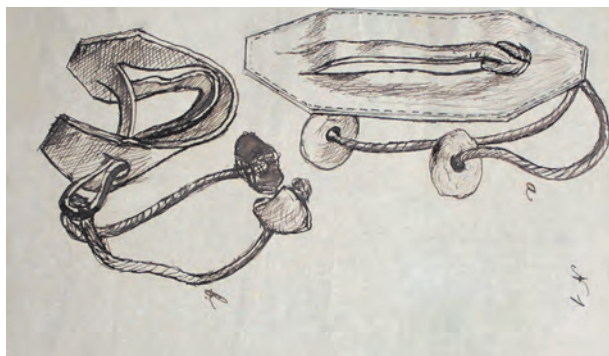
¹⁴ Księga darów 1911–1967. Dział Inwentaryzacji i Gromadzenia Zbiorów, s. 46 (bez nr inw.)

¹⁵ Goldstein Maksymilian, Dresdner Karol: *Kultura i sztuka ludu żydowskiego na ziemiach polskich*. Lwów 1935, s. 30; Lebet-Minakowska Anna: *Katalog judaików*. Cz. 1. *Tkaniny*. Kraków–Warszawa 2008, s. 29–30, 278.

¹⁶ Lebet-Minakowska Anna: The „Szpanier Arbajt” Technique. In: *Jewish artists and Central-Eastern Europe: art centers, identity, heritage from the 19th century to the Second World War: the First Congress of Jewish Art in Poland*. Eds. Jerzy Malinowski, Renata Piątkowska, Tamara Sztyma-Knasiecka. Warszawa 2010, pp. 108–109.

Ryc. 5. Wilczy ząb – dziecięcy talizman Żydów białoruskich, Mohylew, 1893, dar Stanisława Cerchy; nr inw. 10663/MEK, fot. Łukasz Prędko

Ryc. 6. Zabawka, rysunek, autor Regina Lilientalowa, przed 1904 r.; nr inw. III/5435/RYŚ

W Dziale Kultury Społecznej MEK przechowywany jest zwój Estery (nr inw. 54677/MEK – ryc. 4) pochodzący prawdopodobnie z pierwszej połowy XIX wieku. Manuskrypt na pergaminie w formie zwoju o wymiarach 413 cm (dł.) i 30,2 cm (wys.) składa się z sześciu fragmentów (bryt) szytych nićmi jedwabnymi. Każda karta jest liniowana, zapisana w języku hebrajskim czarnym atramentem przypuszczalnie za pomocą gęsiego pióra, przeważnie w czterech kolumnach (czwarta karta w trzech kolumnach, szósta w dwóch). Zwój znajduje się w politurowanej drewnianej oprawie – tubie o wysokości 33,5 cm, na której

umieszczono odręczny podpis: „Rodał z modlitwami paschalnymi z pierwszej połowy XIX w. Pismo hebrajskie na pergaminie”. Księgę Estery do zbiorów powstałego ledwie trzy miesiące wcześniej Muzeum Etnograficznego w Krakowie darował 21 maja 1911 roku Zygmunt Kramsztyk, warszawski lekarz okulista i przyszły członek Towarzystwa Muzeum, syn wybitnego postępowego rabina z Warszawy, Izaaka Kramsztyka¹⁷. Błędny opis obiektu wskazuje na autorstwo osoby nieznającej alfabetu hebrajskiego i tradycji żydowskiej, jednej z wielu osób, jakie w tym czasie pomagały Sewerynowi Udzieli w opracowywaniu zbiorów, a także, najwyraźniej, na nieprzykładanie szczególnej wagi do judaików, dla których nie pozyskiwano rzetelnych i wyczerpujących informacji¹⁸.

Interesującym obiektem przechowywanym w tym samym dziale jest wilczy ząb (nr inw. 10663/MEK – ryc. 5), nabyty w 1893 roku w Mohylewie przez Stanisława Cerchę (1867–1919). Jest to kółko o średnicy 5 cm, wykonane z kości, kupowane przez białoruskich Żydów dla dzieci, będące rodzajem amuletu. „Wpływ »złego oka« sięga daleko i jak orzeka Talmud, dziewięćdziesiąt osób na sto umiera od uroku, ponieważ zaś w pierwszym rzędzie podlegają mu istoty słabe i bezbronne, a więc dzieci, tedy te ostatnie głównie zabezpieczyć należy. W tym celu: wkładają dziecku do kieszeni chleb z solą i wieszają mu na szyi kostkę z kurzego skrzydła lub ząb wilczy”¹⁹.

W Dziale Kultur Ludowych Pozaeuropejskich natomiast znajduje się tefilin Żydów bucharskich (nr inw. 72368/MEK) pochodzący z początku XX wieku. Są to dwa czarne pudełeczka wykonane ze skóry, z tłoczoną literką *W* na dwóch przeciwległych bokach jednego z nich. Znaki te nie są identyczne i różnią się między sobą liczbą ramion – cztery łaski litery *szin* w filakterii przeznaczony na głowę mają znaczenie magiczne i symboliczne, wywodzące się z tradycji kabały²⁰. Do pudełek doczepione są paski szerokiego rzemyku, a cały tefilin umieszczony jest w specjalnej, bawełnianej torbie. Obiekt został podarowany przez Żyda bucharskiego kustoszowi Muzeum, dr. Januszowi Kamockiemu, podczas jego wyprawy do Kazachstanu i Uzbekistanu w 1993 roku.

Archiwalia

Prezentując materiały składające się na zasób Archiwum MEK, należy zaznaczyć, że podobnie jak w przypadku muzealiów, uwzględniono wyłącznie materiały (rękopisy, maszynopisy, fotografie, druki, rysunki), które są świadectwem żydowskiej kultury i historii. Zatem pominięto wszelkie świadectwa dokumentujące sposób postrzegania Żyda przez ludność wiejską, jego obecność w obrzędowości (kołednicy, szopka, śmiguśnicy, palenie Judasza itp.) czy folklorze słownym.

Niewiele zachowało się w zbiorach MEK materiałów dotyczących etnografii i folklorystyki żydowskiej. Tym bardziej cenne są te nieliczne, które trafiły do Muzeum za sprawą Seweryna Udzieli i jego długoletniej współpracy z Akademią Umiejętności w Krakowie. W 1904, rok po objęciu przez Udzielę redakcji działu etnograficznego w wydawanych przez Akademię „Materiałach Antropologiczno-Archeologicznych i Etnograficznych” („MAAE”), w 7. tomie wydawnictwa ukazała się praca wybitnej etnografki i folklorystki, wspomnianej już Reginy z Eigerów Lilientalowej (1877–1924) *Dziecko ży-*

¹⁷ *Polski słownik biograficzny* (dalej cyt. *PSB*): Zygmunt Kramsztyk. Hasło oprac. Ludmiła Krakowiecka. T. 15. Wrocław 1970, s. 137–139.

¹⁸ Wskazuje na to także stosunkowo późny wpis do ksiąg inwentaryzacyjnych w 1978 r., a zatem 67 lat po otrzymaniu daru od Kramsztyka. Z tego też czasu pochodzi zapewne identyfikacja rodła z Księgą Estery.

¹⁹ Lilientalowa Regina: *Dziecko żydowskie*. Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności, nr 3. Kraków 1927, s. 26.

²⁰ *Encyclopaedia Judaica*: Tefillin. Hasło oprac. Louis Isaac Rabinovitz. Eds. Fred Skolnik, Michael Berenbaum Vol. 19. 2nd edition. Detroit 2007, p. 578.

Ryc. 7. Regina z Eigerów Lilientalowa (1877–1924); nr inw. III/7082/F

dowskie²¹. Kompletny materiał ikonograficzny²² tam zamieszczony wraz z korespondencją między Udziela a Lilientalową dotyczącą spraw wydawniczych przetrwał w zbiorach Muzeum²³. Jest to zespół szczególnie istotny z uwagi na brak powyższych ilustracji w poszerzonym, wydanym już po śmierci autorki, samodzielnym wydawnictwie *Dziecko żydowskie* z 1927 roku. Zespół dopełnia niezwykle cenna fotografia portretowa ukazująca młodą badaczkę (ryc. 7)²⁴.

Obok rysunków przedstawiających zabawki żydowskiego dziecka w 7. tomie „MAAE” zamieszczono także reprodukcję chorągiewki na święto Simchat Tora. Druk na różowym papierze przedstawia zwój Tory z koroną i wspierające się o niego lwa i jelenia, z drugiej strony motyw akedy. Napis głosi, że jest to flaga obozu Aszera (דגל מחנה אשר)²⁵. Z osobą Lilientalowej należy również wiązać kolejną chorągiewkę, tym razem na niebiesko-zielonym papierze, będącą z flagą obozu Judy (דגל מחנה יהודה)²⁶. O nich zapewne pisała Lilientalowa: „W Hoszana-rabba (Wielka Hosanna) dziatwa otłukuje z zapałem t. zw. Hoszanoth – pęczki wierzby nadrzecnej, gdy w Simchath-Tora (święto »radości Tory«) niepomierłą radością przejmują chłopców płasy ze Zwojami Zakonu. Niosąc chorągiewki, na których widnieje napis hebrajski »Sztandar obozu Jehudy« lub »Sztandar obozu Aszera«²⁷. Wymienione chorągiewki są z pewnością najstarszymi, ale nie jedynymi zachowanymi w Muzeum Etnograficznym. Tradycyjnie wykorzystywano na nich najczęściej motywy nawiązujące do dwu-

Ryc. 8. Chorągiewka na święto Simchat Tora, Warszawa, początek XX w.; nr inw. III/73319/D

nastu plemion Izraela. Warto zatem wspomnieć bogato i dwustronnie zdobioną chorągiewkę z drukarni Mosze Lipca w Warszawie z wyobrażeniami Mojżesza i Aarona (na drugiej stronie m.in. imiona dwunastu synów Izraela z ich atrybutami; ryc. 8)²⁸, a także dwie chorągiewki z chederów Chaima Cukкера z Mielca (דגל מחנה דן)²⁹ i Szaloma Rawnera z Korczyny (דגל מחנה ראובן)³⁰ oraz chorągiewkę z Oświęcimia (דגל מחנה שמעון)³¹. Trzy ostatnie zostały wydrukowane przez Mojżesza Lewkowicza przy ulicy Rabina Meisselsa 28 w Krakowie w latach 1910 i 1914. Zespół ten przedstawia wartość szczególną z uwagi na niezwykłą rzadkość, jaką stanowią tego typu druki ulotne, podobnie jak wycinanka, w zbiorach muzealnych.

Wśród bogatego zbioru pocztówek składającego się na zasób Archiwum MEK można odnaleźć stosunkowo nieliczną reprezentację kart o tematyce żydowskiej. Do najcenniejszych należą cztery karty korespondencyjne z zakładu artysty fotografa E. Schillera w Czerniowcach, wydane w 1899 roku. Przedstawiają one popularne w tej epoce tzw. typy żydowskie – portrety religijnych Żydów zatytułowane kolejno: *Beim Gebet | Przy modlitwie*³², *Betender Jude | Modlący się żyd*³³, *Git Schabes*³⁴ i *Talmud chochem*³⁵. *Życzenia*

²¹ Lilientalowa Regina: *Dziecko żydowskie*. „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1907, t. 7, s. 141–173.

²² Numery inw. II/9440/RYS, II/9441/RYS, II/5438/RYS, II/5437/RYS, II/5436/RYS, II/5442/RYS, II/5441/RYS, II/5440/RYS, II/5434/RYS, II/5439/RYS, II/5435/RYS – ryc. 6.

²³ Numery inw. I/1890/RKP, MNP; XI/649/Sp; XI/650/Sp.

²⁴ Nr inw. III/7082/F.

²⁵ Nr inw. 70777/MEK (obecnie w Dziale Sztuki MEK).

²⁶ Nr inw. III/73321/D.

²⁷ Lilientalowa Regina: *Dziecko...* [1927], s. 80.

²⁸ Nr inw. III/73319/D.

²⁹ Nr inw. III/73317/D.

³⁰ Nr inw. III/73315/D.

³¹ Nr inw. III/73320/D.

³² Nr inw. III/27497/W.

³³ Nr inw. III/27498/W.

³⁴ Nr inw. III/27503/W.

³⁵ Nr inw. III/27504/W.

Ryc. 9. Pocztówka na Rosz ha-Szana, Polska, XIX/XX w.; nr inw. III/100/W

noworoczne w języku niemieckim i hebrajskim zawierają karty z serii *Jüd[ische] Neuj[ahr]*³⁶, wydane w 1905 roku w Stanisławie³⁷ przez Norberta Ehrlicha. Podobnie datowane są także trzy karty pocztowe prezentujące Żydów jemeńskich na fotografiach Hermanna Burchardta z serii wydanej przez Orient-Verlag w Berlinie³⁸. Pozostałe pojedyncze pocztówki (ryc. 9) również pochodzą z początku XX wieku, jak ta z 1902 roku – *Die Chuppa, Trauung* – z reprodukcją rysunku młodej pary pod ślubnym baldachimem w otoczeniu rabina i weselników³⁹, czy kartka z 1914 roku zatytułowana *Obrzucanie panny młodej – Das Bewerfen der Braut*⁴⁰.

Obiektem niezwyklej jest wykonane techniką mieszaną (litografia ręcznie kolorowana, odręczne napisy; ok. 42 × 29,3 cm) drzewo genealogiczne Izraela, ujęte symbolicznie w formę cedru libańskiego⁴¹. Praca została wykonana w 1913 roku przez Mojżesza Jakóba, nauczyciela wydziałowego w Krakowie, i подарowana Sewerynowi Udzieli z dedykacją: „Czcigodnemu Panu Inspektorowi w dowód wysokiego szacunku i szczerego poważania pracę tę poświęca autor”. Mimo braku źródeł nie można wykluczyć pozazawodowej znajomości między Jakóbem a Udzielą, choćby

z uwagi na fakt, że obaj urodzili się w 1857 roku w Starym Sączu, a następnie zostali nauczycielami, osiadając ostatecznie w Krakowie. W swojej biografii⁴² Jakób wspomniął o uznaniu, jakie w 1896 roku wyraził inspektor szkolny Udziela wobec napisanego przez Jakóba przewodnika metodycznego *Nauka religii mojżeszowej na podstawie pisma świętego*⁴³. Dwujęzyczny tytuł litografii głosi: „ישראל בני ישראל = ארץ לבנון – Genealogia IZRAELA” (ryc. 10). Rodowód ludu izraelskiego autor wywiódł, zgodnie z żydowską tradycją, od praocjów Abrahama, Izaaka i Jakuba i przez dwanaście plemion Izraela ukazał najwybitniejsze postaci judaizmu, filozofii i historii żydowskiej, doprowadzając go do czasów mu współczesnych w osobach historyków Heinricha Graetza (1817–1891) i Leopolda Zunza (1794–1885). Całość podpisów występuje w trzech wersjach językowych: hebrajskiej, polskiej i niemieckiej.

Wśród zbioru rękopisów przechowywanym w Archiwum MEK nie ma dokumentów w języku hebrajskim czy jidysh, ani nawet tych pochodzących od osób żydowskiego pochodzenia⁴⁴. Nieocenione źródło do badań nad historią i kulturą Żydów stanowi grupa materiałów, które można określić jako

³⁶ Numery inw. III/27489/W, III/27490/W, III/27493/W, III/27495/W.

³⁷ Stanisław (prawdopodobnie chodzi o Stanisławów).

³⁸ Numery inw. III/32/W, III/114/W, III/115/W.

³⁹ Nr inw. III/27500/W.

⁴⁰ Nr inw. III/27506/W.

⁴¹ Nr inw. III/73322/D.

⁴² Jakób Mojżesz: „Na pamiątkę dwudziestopięcioletniej pracy w zawodzie nauczycielskim spisał jubilat swój życiorys 1884–1909”. Kraków 1909, rkps powielony ze zbiorów Biblioteki Jagiellońskiej,

sygn. 223691 I.

⁴³ Idem: *Nauka religii mojżeszowej na podstawie pisma świętego. Przewodnik metodyczny zastosowany do Elementarza religii mojżeszowej napisal... rzeczywisty nauczyciel religii mojż. przy szkole XII i XVI., członek c.k. Komisji egzaminacyjnej dla nauczycieli szkół ludowych pospolit., c.k. zaprzysięgły tłumacz sądowy etc. w Krakowie. Kraków 1897.*

⁴⁴ Wyjątek stanowi korespondencja Seweryna Udzieli z Reginą Lientalową, Adolfem Grossem, Markiem Bibersteinem czy Henrykiem Biegeleisenem.

wspomnienia świadków historii. Do takich należy m.in. praca Jana Pastuszenki „Urywki etnograficzne zebrane osobiście na Podolu jako II część Pamiętnika”⁴⁵, w której pochodzący z Tarnopola autor opisuje mieszkańców Podola z pierwszych lat XX wieku, ostatni rozdział poświęcając Żydom, ich „zwyczajom, rytuałom”. Rękopisowi towarzyszą rysunki przedstawiające religijnych Żydów, opatrzone podpisami: „Modlitwa”⁴⁶, „Koniec modlitwy”⁴⁷, „Lepsze czasy”⁴⁸, „Starozakonny”⁴⁹ czy „Mełamed w chederze”⁵⁰.

Bogata twórczość kilku pokoleń rodziny Gawronów z Limanowej, szczególnie etnografa amatora Walentego Gawrona (1891–1977) oraz jego brata Wincentego Gawrona (1908–1991), dostarcza wielu informacji tak o przedwojennej historii limanowskich Żydów⁵¹, jak i o przebiegu wydarzeń z czasów Zagłady⁵².

Wreszcie, nie wolno zapomnieć o niezwyklej postaci, jaką był dyrektor Muzeum Etnograficznego w Krakowie, a w czasie okupacji również szef Okręgowego Kierownictwa Walki Cywilnej, dr Tadeusz Seweryn (1894–1975). Po utworzeniu w marcu 1943 roku krakowskiego oddziału Rady Pomocy Żydom (kryptonim Żegota) został przedstawicielem Okręgowej Delegatury Rządu oraz ruchu ludowego w jej strukturach, włączając się aktywnie w tę działalność⁵³. Wspomnienia i relacje z tego okresu znajdują się w licznych materiałach składających się na spuściznę Seweryna, m.in. maszynopis „Chłopski ruch oporu w województwie krakowskim. Walka z hitlerowskim rasizmem”⁵⁴ czy „Wysiłek niepodległościowy Ziemi Krakowskiej w czasie okupacji hitlerowskiej” (tekst referatu)⁵⁵.

W 1997 roku Muzeum przejęło ogromne zbiory po zlikwidowanej krakowskiej Pracowni Badania Sztuki Ludowej Polskiej Akademii Nauk⁵⁶. Wraz z tekami dokumentującymi kulturę i sztukę ludową do Archiwum MEK trafiły także materiały powstałe podczas badań terenowych w latach 1987–1990 w Wieliczce w ramach projektu zainicjowanego przez prof. Olgę Goldberg-Mulkiewicz z Uniwersytetu Hebrajskiego w Jerozolimie, prowadzonego z naukowcami z Katedry Etnografii Uniwersytetu Jagiellońskiego – prof. Anną Zambrzycką-Kunachowicz i dr. hab. Janem Bujakiem. Jest

Ryc. 10. Cedr libański – Genealogią IZRAELA, litografia, autor Mojżesz Jakób, Kraków, 1913; nr inw. III/73322/D

to zapis 48 wywiadów z mieszkańcami Wieliczki, które przeprowadziły Alicja Małeta, Anna Giluk i Anna Słupczyńska, dotyczących dawnej kultury żydowskiej w pamięci współczesnych wieliczczan⁵⁷. Owocem tego przedsięwzięcia miała być publikacja analizująca wyobrażenia i ślady, jakie pozostawiło po sobie długoletnie współistnienie obok siebie dwóch społeczności. Niestety, mimo zgromadzenia imponującej ilości materiałów nigdy nie doszło do jej wydania⁵⁸.

⁴⁵ Pastuszenko Jan: „Urywki etnograficzne zebrane osobiście na Podolu jako II część Pamiętnika”. Łódź 1956, nr inw. I/1301/RKP.

⁴⁶ Nr inw. II/9496/RYS.

⁴⁷ Nr inw. II/9497/RYS.

⁴⁸ Nr inw. II/9500/RYS.

⁴⁹ Nr inw. II/9504/RYS.

⁵⁰ Nr inw. II/9505/RYS.

⁵¹ Gawron Walenty: „Ruch antysemityczny w Limanowszczyźnie w 1898”, rkps, nr inw. I/3313/RKP (wspomnienia spisane w 1972 r.).

⁵² Idem: Pisma różne [rkps, mps], nr inw. I/3343/RKP, MNP.

⁵³ PSB: Tadeusz Seweryn. Hasło oprac. Wiesław Bienkowski. T. 36. Kraków–Warszawa 1995, s. 346–347; Ostasz Grzegorz: Cywilne struktury Polskiego Państwa Podziemnego w Krakowie. W: *Walczące Miasto 1939–1945*. Kraków 2015, s. 62, 80. (Katalog wystawy w Muzeum Historycznym Miasta Krakowa, oddział Fabryka Emalia Oskara Schindlera, 17 września 2015 r. – 21 lutego 2016 r. Kurator Tomasz Stachów) i inne; szerzej o działalności krakowskiej Żegoty i udziale Seweryna: Seweryn Tadeusz: *Wielostronna pomoc Żydom w czasie okupacji hitlerowskiej*. W: *Ten jest z ojczyzny mojej*.

Polacy z pomocą Żydom 1939–1945. Oprac. Władysław Bartoszewski, Zofia Lewinówna. Wyd. 3 uzup. Warszawa 2007, s. 129–141.

⁵⁴ Seweryn Tadeusz: „Chłopski ruch oporu w województwie krakowskim. Walka z hitlerowskim rasizmem”, nr inw. I/3158/MNP.

⁵⁵ Seweryn Tadeusz, Dąbrowa Stanisław: „Wysiłek niepodległościowy Ziemi Krakowskiej w czasie okupacji hitlerowskiej”, nr inw. I/2798/MNP (tekst referatu).

⁵⁶ Fryś-Pietraszkowa Ewa: *Pracownia badania Sztuki Ludowej w Krakowie*. W: *Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk 1949–1999*. Red. nauk. Edward Krasiński. Kraków 2000, s. 150–151.

⁵⁷ „Żydzi we wspomnieniach mieszkańców Wieliczki”. Zespół Instytutu Sztuki PAN, Archiwum MEK, t. 760.

⁵⁸ Szerokie omówienie zgromadzonych w MEK wywiadów z Wieliczki: Kutrzeba Justyna: *Wieliczka – wspólny dom? Żydzi we wspomnieniach mieszkańców Wieliczki*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2014, z. 32, s. 397–412; częściowo zostały one także wykorzystane w wydawnictwie Żydzi Wieliczki i *Klasna 1872–2012. Teksty i fotografie*. Oprac. Urszula Żyznowska, Anna Krzeczowska. Siercza 2012.

Ryc. 11. Para żydowska, Kraków, 1873, fot. Szymon Balicer; nr inw. III/57357/414/F

Fotografie

Bez wątpliwości największy zbiór judaików stanowią fotografie o tematyce żydowskiej znajdujące się w Archiwum MEK⁵⁹. Tę zasługę należy przypisać twórcy Muzeum, był on bowiem jednym z pierwszych, który w pełni docenili dokumentacyjną wartość fotografii. Świadomy znaczenia tej metody rejestracji rzeczywistości, już w pierwszych *Sprawozdaniach* Udziela pisał: „Najpożądane są przedmioty naturalne, a gdy ich nie można dostarczyć, trzeba je zastąpić

⁵⁹ Wybrane zespoły fotografii żydowskiej z zasobu Archiwum MEK zostały omówione w: Kubica Grażyna: *Fotografia etnograficzna dokumentująca życie Żydów w Polsce – charakterystyka ogólna*. „Etnografia Nowa” 2015–2016, t. 7–8, s. 257–321.

⁶⁰ *Sprawozdanie...*, s. 14.

⁶¹ *PSB*: Izydor Kopernicki. Hasło oprac. Stefan Kieniewicz, Paweł Sikora. T. 14. Wrocław 1969, s. 1–3.

⁶² Nr inw. III/57357/F.

⁶³ Ich wyniki opublikowałem m.in. w 1. tomie „Zbioru Wiadomości do Antropologii Krajowej” (dalej cyt. „ZWAK”), wydawanych staraniem Komisji Antropologicznej od 1877 r. przez Akademię Umiejętności pod jego redakcją, zob. Majer Józef, Kopernicki Izydor: *Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej*. „ZWAK” 1877, t. 1, s. 3–181.

⁶⁴ Więcej o Michale Greimie zob. Garztecki Juliusz: *Mistrz zapomniany*. Warszawa 1972.

Ryc. 12. Typy izraelitów podolskich, Kamieniec Podolski, lata siedemdziesiąte (?) XIX w., fot. Michał Greim; nr inw. III/28/F

modelami, malowidłami, rysunkami i fotografiami. Do zbiorów muzealnych potrzebne są: 1. Modele, rysunki i fotografie kościołów, cerkwi i bóżnic drewnianych⁶⁰.

Do najstarszych i zarazem najcenniejszych należą fotografie pochodzące z albumu prof. Izydora Kopernickiego (1825–1891)⁶¹, antropologa i lekarza – „Types et Costumes de la Pologne”⁶². Zgromadził w nim Kopernicki ponad 500 fotografii typów ludzkich, które były mu pomocne w prowadzonych badaniach naukowych nad zróżnicowaniem ludności Galicji⁶³. Zdjęcia w formacie *carte de visite* pochodzą z lat sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XIX wieku i umieszczone są po osiem z każdej strony karty, opisane odręcznie czarnym atramentem. Ostatnich 104 fotografii zatytułowane jest „Juifs”, a w podtytułach kolejno: „de Cracovie”, „de Leopold.”, „divers endroits de Galicie”, „de Vilno”, „Varsovie”, „Berdyczew”, „Bohusław – Gouv. de Kiev.”, „Kamieniec”. Liczebnie przeważają jednak zdecydowanie te z zakładów krakowskich, jak atelier Szymona Balicera – 36 fotografii (ryc. 11), Ignacego Kriegera – 18 czy Waleriego Rzewuskiego – 2. Nieco mniej ze Lwowa – autorstwa Teodora Szajnoka (13) i Warszawy – Waleriana Twardzickiego (7) oraz pojedyncze przykłady z mniejszych miejscowości dawnej Galicji Wschodniej.

Z XIX wieku pochodzi także 46 fotografii wykonanych przez Michała Greima (1828–1911)⁶⁴ z Kamieńca Podolskiego. Wśród nich znajduje się 11 zdjęć z lat siedemdziesiątych i osiemdziesiątych tego stulecia, na których fotograf uwiecznił postaci Żydów podolskich – religijnych pogrążonych w modlitwie, żebraczek, tandeciarza, handlarza rybami czy wreszcie

Ryc. 13. Żydowskie wesele pachciarza, Donosy, powiat Pinczów, 1901, fot. Władysław Postawka; nr inw. III/78442/F

Ryc. 14. Dzieci żydowskie, Łódź Batuty, 1917, fot. Hans Praesent (Landeskundliche Kommission); nr inw. III/27549/F

uczniów szkoły żydowskiej w Kamieńcu⁶⁵. Dokładne okoliczności pozyskania fotografii Greima, a także albumu Kopernickiego do zbioru MEK nie są do końca znane z uwagi na brak jakiegokolwiek ewidencji materiałów archiwalnych z czasów Udzieli. Prawdopodobnie należy ich jednak szukać we wspomnianej już współpracy Udzieli z Komisją Antropologiczną Akademii Umiejętności i możliwością ulokowania części jej zasobu w nowo powstałej placówce muzealnej⁶⁶.

Niezwykle interesujący jest zespół fotografii autorstwa Władysława Postawki, który dokumentował mieszkańców swoich rodzinnych majątków w Świętokrzyskiem. Pięć z nich z lat 1901–1903 przedstawia Żydów zamieszkujących miejscowości Donosy i Działoszyce – żydowskie wesele pachciarza⁶⁷ (ryc. 13), handlarzy zbożem⁶⁸ i wędrownego katarzyniarza⁶⁹.

W 1916 roku w okupowanej Warszawie generalny gubernator Królestwa Polskiego, Hans Hartwig von Beseler,

powołał specjalną Komisję Krajoznawczą (Landeskundliche Kommission beim Generalgouvernement Warschau)⁷⁰, której zadaniem było dokumentowanie niemieckich zdobyczy terytorialnych oraz prace z zakresu geografii i etnografii, mające na celu rzetelne rozpoznanie terenu przeznaczonego do przyszłej eksploatacji. Owocem działalności Komisji był wydany już w 1917 roku *Handbuch von Polen* pod redakcją dr. Ericha Wunderlicha, morfologa i asystenta w Instytucie Geografii Uniwersytetu w Berlinie, zawierający w 14 rozdziałach opis ziem dawnego Królestwa Kongresowego, głównie pod względem geograficznym, etnograficznym i antropologicznym. Członkowie komisji wykonali w latach 1916–1917 na potrzeby badań bogatą dokumentację fotograficzną, której większa część, około 1300 pozycji⁷¹, znajduje się obecnie w Archiwum

⁶⁵ Numery inw. III/22/F, III/23/F, III/26/F, III/28/F – ryc. 12, III/30/F, III/109/F, III/110/F, III/111/F, III/112/F, III/113/F, III/117/F.

⁶⁶ Por. Dziewulska Joanna M.: *Świat Podola i Besarabii w obiektywie Michala Greima. Dary fotografii dla Polskiej Akademii Umiejętności*. „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 2007, t. 56, s. 389–391.

⁶⁷ Nr inw. III/78442/F.

⁶⁸ Numery inw. III/78440/F, III/78441/F, III/78443/F.

⁶⁹ Nr inw. III/78439/F.

⁷⁰ *Handbuch von Polen. Beiträge zu einer allgemeinen Landeskunde*. Hrsg. Erich Wunderlich. Berlin 1917, S. III–IV.

⁷¹ Były one rozproszone w fotograficznym zasobie MEK, a ich proveniencja pozostawała nieznaną. Około 1300 fotografii udało się w ostatnich latach zidentyfikować jako pochodzące z Landeskundliche Kommission, ale pojedyncze sztuki wciąż są odnajdywane.

Ryc. 15. Synagoga w Cieszowej w powiecie lublinieckim, koniec XIX w. (?), autor fot. nieznan; nr inw. III/27615/F

MEK⁷². Fotografie o tematyce żydowskiej można podzielić zasadniczo na dwie grupy. Pierwsza z nich, licząca około 85 zdjęć, to ta, na której żydowska narodowość fotografowanych osób jest ujęta w oryginalnym podpisie autora oraz przedstawiające synagogi, cmentarze czy żydowskie dzielnice miast (ryc. 15). Drugą grupę, około 70 sztuk, można by określić jako fotografie typu Strassen Bilder, ukazujące scenki uliczne, targi, jarmarki, place, sklepy itp., na których wyraźnie obecni są żydowscy mieszkańcy, choć nie uwzględnia tego opis. Znani z nazwiska autorzy to m.in. Arven Schultz, Hans Praesent, Max Friederichsen czy Erich Wunderlich. Zasięg terytorialny uwiecznionych miejsc to w znakomitej większości teren Kongresówki (wyjątkiem są fotografie z krakowskiego Kazimierza) – Warszawa, Łódź, Łęczycza, Kutno, Łuków, Sandomierz, Biała Podlaska i inne.

Z okresu międzywojennego pochodzą dwa większe zespoły fotografii. Pierwszy z nich stanowią materiały z Agencji Fotograficznej „Światowid”, a wśród fotografie z Kazimierza⁷³ oraz fotoreportaż z wesela Nechamy (Chumci), córki bobowskiego cadyka Ben Ziona Halberstamma, i Mosze Stempla z 1931

roku⁷⁴, wykonane przez Wilhelma (Ze'va) Aleksandrowicza (1905–1992). Drugi to cykl portretowych fotografii (pierwotnie na płytkach szklanych) Żydów z Myślenic⁷⁵, wykonanych w plenerze przez nieznanego fotografa.

Ostatnim, zamykającym pod względem chronologii zespołem fotografii dokumentującej historię Żydów jest 25 fotografii (ryc. 16) wykonanych w jednym z gett na terenie Generalnego Gubernatorstwa, prawdopodobnie około 1942 roku. Niestety, jak do tej pory, nie udało się rozpoznać dokładnego miejsca i okoliczności ich powstania.

Oprócz przywołanych powyżej większych zespołów zachował się w Archiwum MEK szereg pojedynczych fotografii o tematyce żydowskiej, przedstawiających chociażby cmentarze – w Strzyżowie (fot. Stanisław Dobrzycki, 1911)⁷⁶ i Borszczowie (fot. Leopold Węgrzynowicz, 1913)⁷⁷ czy wspomniane przez Udzielę synagogi, dziś już w większości nieistniejące, w Grodnie⁷⁸, Nowogrodzie⁷⁹, Piaskach koło Lublina⁸⁰, Szczerzynie⁸¹, Cieszawie koło Lublińca⁸², Końskich⁸³, Głębokich koło Dżysny⁸⁴ czy wreszcie Ropczycach⁸⁵, miejscowości, z którą była związana rodzina Seweryna Udzieli.

⁷² Materiały Landeskundliche Kommission przejął prawdopodobnie Deutsches Ausland Institut w Stuttgarcie, skąd przypuszczalnie zostały około 1944 r. wysłane do Institut für Deutsche Ostarbeit. IDO nie zdołało ewakuować całego swojego archiwum, które pozostało po 1945 r. do dyspozycji Uniwersytetu Jagiellońskiego. Stąd na początku lat pięćdziesiątych XX w. część materiałów IDO o charakterze etnograficznym trafiła do MEK, a być może wraz z nią fotografie Landeskundliche Kommission.

⁷³ Numery inw. III/1/F, III/2/F, III/3/F, III/4/F, III/5/F, III/6/F, III/7/F, III/8/F, III/9/F, III/11/F, III/27/F, III/31/F, III/36/F, III/37/F, III/38/F, III/39/F, III/40/F, III/41/F, III/42/F.

⁷⁴ Numery inw. III/34/F, III/35/F, III/43/F, III/44/F, III/45/F, III/46/F, III/47/F, III/49/F, III/51/F, III/52/F, III/53/F, III/54/F, III/55/F, III/56/F, III/57/F, III/58/F, III/60/F, III/61/F,

III/62/F, III/63/F, III/64/F, III/65/F, III/66/F, III/67/F, III/68/F, III/27610/F.

⁷⁵ Numery inw. III/12/F, III/13/F, III/14/F, III/15/F, III/16/F, III/17/F, III/18/F, III/19/F, III/20/F, III/21/F, III/24/F, III/82/F

⁷⁶ Nr inw. III/10/F.

⁷⁷ Nr inw. III/80/F.

⁷⁸ Numery inw. III/27590/F, III/27591/F, III/27645/F.

⁷⁹ Numery inw. III/27594/F, III/27613/F.

⁸⁰ Nr inw. III/27593/F.

⁸¹ Nr inw. III/27609/F.

⁸² Numery inw. III/27615/F – ryc. 14, III/27616/F.

⁸³ Nr inw. III/32585/F.

⁸⁴ Nr inw. III/27602/F.

⁸⁵ Nr inw. III/27611/F.

Zakończenie

Nakreślony powyżej przegląd judaików ze zbiorów Muzeum Etnograficznego w Krakowie ma na celu zwrócenie uwagi Czytelnika na różnorodność źródeł zgromadzonych w liczącej ponad sto lat instytucji oraz na istnienie w kolekcji materiałów mogących posłużyć nie tylko do badań nad społecznością żydowską w odniesieniu do kultury ludowej, ale także do studiów nad kulturą żydowską podstawie źródeł żydowskich. Bogaty zasób Archiwum MEK dostarcza interesujący materiał ikonograficzny, który jak dotąd był stosunkowo mało znany i rzadko wykorzystywany.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Muzeum Etnograficzne im. Seweryna Udzieli w Krakowie

Archiwum

Depozyt Edmunda Majkowskiego, 1938; nr inw. I/3570/MNP

Gawron Walenty: „Ruch antysemitki w Limanowszczyźnie w 1898”. b.m. 1972, rkps, nr inw. I/3313/RKP

Gawron Walenty: Pisma różne [rkps, mps], nr inw. I/3343/RKP, MNP

Pachla-Wojciechowska Karolina: „Kolekcja emausowych figurek przedstawiających Żydów w zbiorach Muzeum Etnograficznego im. S. Udzieli w Krakowie”. Kraków 2016 (w opracowaniu)

Pastuszenko Jan: „Zapiski etnograficzne z Podola z lat 1905–1907”. Łódź 1956; nr inw. I/1301/RKP

Seweryn Tadeusz: „Chłopski ruch oporu w województwie krakowskim. Walka z hitlerowskim rasizmem”, nr inw. I/3158/MNP

Seweryn Tadeusz, Dąbrowa Stanisław: „Wysięk niepodległościowy Ziemi Krakowskiej w czasie okupacji hitlerowskiej”. Kraków 1967, nr inw. I/2798/MNP

„Żydzi we wspomnieniach mieszkańców Wieliczki”. Zespół Instytutu Sztuki PAN, t. 760

Dział Inwentaryzacji i Gromadzenia Zbiorów
Księga darów 1911–1967 (bez nr inw.)

Biblioteka Jagiellońska

Jakób Mojżesz: „Na pamiątkę dwudziestopięcioletniej pracy w zawodzie nauczycielskim spisał jubilat swój życiorys 1884–1909”. Kraków 1909, rkps, sygn. 223691 I

Opracowania

Dziewulska Joanna M.: *Świat Podola i Besarabii w obiektywie Michała Greima. Dary fotografii dla Polskiej Akademii Umiejętności*. „Rocznik Biblioteki Naukowej PAU i PAN w Krakowie” 2007, t. 56, s. 389–391

Ryc. 16. Żydzi z getta, Generalne Gubernatorstwo, ok. 1942 r., autor fot. nieznan; nr inw. III/80392/F

Encyclopaedia Judaica: Tefillin. Hasło oprac. Louis Isaac Rabinovitz. Eds. Fred Skolnik, Michael Berenbaum Vol. 19. 2nd edition. Detroit 2007, pp. 577–580

Fränklowa Giza: *Wycinanka żydowska w Polsce*. „Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego” 1929, t. 8, s. 40–57

Fryś-Pietraszkowa Ewa: *Pracownia badania Sztuki Ludowej w Krakowie*. W: *Instytut Sztuki Polskiej Akademii Nauk 1949–1999*. Red. nauk. Edward Krasinski. Kraków 2000, s. 146–152

Garztecki Juliusz: *Mistrz zapomniany*. Warszawa 1972

Goldstein Maksymilian, Dresdner Karol: *Kultura i sztuka ludu żydowskiego na ziemiach polskich*. Lwów 1935

Handbuch von Polen. Beiträge zu einer allgemeinen Landeskunde. Hrsg. Erich Wunderlich. Berlin 1917

Jakób Mojżesz: *Nauka religii mojżeszowej na podstawie pisma świętego. Przewodnik metodyczny zastosowany do Elementarza religii mojżeszowej napisal... rzeczywisty nauczyciel religii mojż. przy szkole XII i XVI., członek c.k. Komisji egzaminacyjnej dla nauczycieli szkół ludowych pospolit., c.k. zaprzysięgły tłumacz sądowy etc.* w Krakowie. Kraków 1897

Kopernicki Izydor, Majer Józef: *Charakterystyka fizyczna ludności galicyjskiej*. „Zbiór Wiadomości do Antropologii Krajowej” 1877, t. 1, s. 3–181

Kubica Grażyna: *Fotografia etnograficzna dokumentująca życie Żydów w Polsce – charakterystyka ogólna*. „Etnografia Nowa” 2015–2016, t. 7–8, s. 257–321

Kutrzeba Justyna: *Wieliczka – wspólny dom? Żydzi we wspomnieniach mieszkańców Wieliczki*. „Krzysztofory. Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego Miasta Krakowa” 2014, z. 32, s. 397–412

Lebet-Minakowska Anna: *Katalog judaików*. Cz. 1. *Tkani*. Kraków–Warszawa 2008

Lebet-Minakowska Anna: *The „Szpanier Arbajt” Technique*. In: *Jewish artists and Central-Eastern Europe: art centers, identity, heritage from the 19th century to the Second World War: the First Congress of Jewish Art in Poland*. Eds. Jerzy Malinowski, Renata Piątkowska, Tamara Sztyma-Knasiecka. Warszawa 2010, pp. 105–111

Lilientalowa Regina: *Dziecko żydowskie*. „Materiały Antropologiczno-Archeologiczne i Etnograficzne” 1907, t. 7, s. 141–173

- Lilientalowa Regina: *Święta żydowskie w przeszłości i teraźniejszości, cz. I. „Rozprawy Wydziału Filologicznego Polskiej Akademii Umiejętności”* 1909, t. 30, s. 191–288
- Lilientalowa Regina: *Dziecko żydowskie*. Prace Komisji Etnograficznej Polskiej Akademii Umiejętności, nr 3. Kraków 1927
- Ostasz Grzegorz: *Cywilne struktury Polskiego Państwa Podziemnego w Krakowie*. W: *Walczące Miasto 1939–1945*. Kraków 2015, s. 55–85
- Polski słownik biograficzny*: Zygmunt Kramsztyk. Hasło oprac. Ludmiła Krakowiecka. T. 15. Wrocław 1970, s. 137–139
- Polski słownik biograficzny*: Tadeusz Seweryn. Hasło oprac. Wiesław Bienkowski. T. 36. Kraków–Warszawa 1995, s. 346–347
- Polski słownik biograficzny*: Izydor Kopernicki. Hasło oprac. Stefan Kieniewicz, Paweł Sikora. T. 14. Wrocław 1969, s. 1–3
- Seweryn Tadeusz: *Krakowskie klejnoty ludowe*. Kraków 1935
- Seweryn Tadeusz: *Wielostronna pomoc Żydom w czasie okupacji hitlerowskiej*. W: *Ten jest z ojczyzny mojej. Polacy z pomocą Żydom 1939–1945*. Oprac. Władysław Bartoszewski, Zofia Lewinówna. Wyd. 3 uzup. Warszawa 2007, s. 129–141
- Sprawozdanie Wydziału Towarzystwa Muzeum Etnograficznego w Krakowie za rok 1911*. Kraków 1912[i późniejsze]
- Woleńska Maria: *Wystawa sztuki ludowej zamieszkałych w Polsce Białorusinów, Litwinów, Rosjan, Słowaków, Ukraińców, Żydów*. Red. Tadeusz Seweryn. Kraków 1960
- Żydzi Wieliczki i Klasna 1872–2012. Teksty i fotografie*. Oprac. Urszula Żyznowska, Anna Krzeczowska. Sierca 2012

Prasa

- Bujak Franciszek: *Polskie Muzeum Etnograficzne. Nowa instytucja kulturalna w Krakowie*. „Czas” 1911, nr 462, z 10 października, s. 1
- Bujak Franciszek: *Polskie Muzeum Etnograficzne Polskie Muzeum Etnograficzne. Nowa instytucja kulturalna w Krakowie* [dokończenie]. „Czas” 1911, nr 464, z 11 października, s. 2

Słowa kluczowe

Muzeum Etnograficzne w Krakowie, Seweryn Udziela, judaika, strój, talizman, tefilin, zwój Estery, chorągiewka, Simchat Tora, fotografia, typy ludzkie, synagoga, cmentarz, getto, pocztówka

Judaica in the Seweryn Udziela Museum of Ethnographic History in Kraków – a review of the most important objects

The aim of this article is to signal the presence of few but extremely valuable objects related to Jewish culture in an institution that they have not been associated with so far. Although the idea of creating an institution documenting the life and culture of all ethnic and national groups inhabiting the lands of the former Republic of Poland, including Jews, was the guiding principle of the museum's founding in 1911, this was never achieved. There was no programmatic and systematic acquisition of Judaica, and the museum's individual exhibits are rather a coincidence. Nevertheless, they have a remarkable historical value. At this point it is worth mentioning at least 10 elements of the Jewish festive costume: five women's żałózka breast-pieces, three yarmulkes, a kittel collar and a cap. They are among the oldest preserved specimens in Poland and come from the 18th to 19th centuries. Almost all of them have decorations made with a characteristic technique called *Spanier Arbeit* (Spanish Work). Apart from fabrics, other valuable items include the Book of Esther from the 19th century, donated by Zygmunt Kramsztyk, the son of Isaac Kramsztyk, a famous progressive rabbi from Warsaw, a dice talisman used by Belarusian Jews for children (end of the 19th century) and a tefillin of Bukhara Jews (1st half of the 20th century). The Museum's archives also include an extremely interesting group of flags for the Simchat Torah festival. Two of them were included in the MEK collection thanks to the cooperation of the future director of the Museum, Seweryn Udziela, with the outstanding folklorist, Regina Liliental, in

1903–1904, during his work at the Anthropological Commission of the Academy of Skills in Kraków. We also have original iconographic material included in the first edition of her work *The Jewish Child*, correspondence concerning publishing matters and a portrait photo of the author. It is also worth mentioning a dozen or so postcards on Jewish topics. Unlike the Jewish museum exhibits, whose presence in the MEK collection is rather accidental, from the very beginning of MEK's operations, Seweryn Udziela, appreciating the documentary value of photography, recommended collecting photographs showing things like wooden synagogues. He himself was involved in collecting photographs depicting so-called folk types, i.e. people representing various ethnic groups. We owe the rich collection of the oldest photographs, which include, among other things, photographs of Jews published in the album *Types et Costumes de la Pologne* by Izydor Kopernicki (1860s) by Szymon Balicer, Ignacy Krieger (Kraków), Teodor Szajnok (Lviv) and Walerian Twardzicki (Warsaw) and a group of photographs by Michał Greim from Kamieniec Podolski (1970s to 1980s). The collection, which was probably sent to MEK via the Institut für Deutsche Ostarbeit, is also invaluable. It consists of photographs taken during World War I by researchers of the Landeskundliche Kommission, established in 1915 in Warsaw. In addition, according to Udziela's recommendation, photographs depicting wooden synagogues, cemeteries and many others can be found in the photographic collection.